

Dr. Sc. Isamedin Azizi

**Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve,
Shkup**

**DOKUMENTET USHTARAKE SERBE RRETH
AKTIVITETEVE LUFTARAKE NË RUGOVË, PLAVË E GUCI
NË VITIN 1918-1919**

Shkurtore

Punimi në fjalë nxjerr në pah të dhëna rreth zhvillimit të kryengritjes së shqiptarëve në Rugovë, Plavë e Guci nga këndvështrimi i forcave ushtarake serbe, bazuar në dokumentet serbe të hulumtuara në Arkivin e Jugosllavisë në Beograd dhe në Arkivin e R. së Maqedonisë së Veriut në Shkup, si dhe në dokumentet e botuara nga autorë serbë. Tendenca e forcave ushtarake serbe për të vazhduar me pastrimin etnik të viseve të banuara me shqiptarë, tendencë kjo e cila kishte filluar shumë më herët e që përkohësisht ishte penguar nga fillimi i Luftës së Madhe, filloi me një intensitet edhe më të madh, menjëherë pas përfundimit të kësaj lufte. Çak i kësaj tendence ishte rajoni i Rugovës, Plavës e Gucisë. Pakënaqësitë e akumuluarat të popullatës së kësaj ane, si rezultat i dhunës dhe plaçkitjeve të vazhdueshme nga ushtria malazeze prej një kohe më të gjatë, rezultoi me një kryengritje të armatosur. Popullata e kësaj ane, sipas dokumenteve serbe, nën ndikimin e propagandës italiane, shpresonte në bashkimin e kësaj pjese me Shqipërinë. Fillimi i Konferencës së Paqes në Paris, sipas dokumenteve ushtarake serbe, i rriti shpresat të shqiptarët e kësaj ane për fillimin e kryengritjes dhe për mundësinë e bashkimit të kësaj pjese me Shqipërinë.

Pas dështimit të bisedimeve ndërmjet kryengritësve dhe përfaqësuesve të ushtrisë serbe, të ushtria serbe filloi të paraqitet frika reale e mundësisë së përhapjes së kësaj kryengritjeje edhe në pjesë të tjera të Kosovës. Pikërisht, kjo situatë i detyroi forcat ushtarake serbo-malazeze që t'i bashkëkoordinojnë veprimet e tyre ushtarake për sulm të përbashkët kundër kësaj kryengritjeje. Ekspedita ushtarake serbo-

malazeze kundër forcave kryengritëse fillon më 15 shkurt të vitit 1919. Pasi arritën t'i shpartallojnë kryengritësit në grykën e Rugovës, rruga drejt Plavës e Gucisë ishte e lirë. Më 20 shkurt forcat serbe arritën që ta marrin edhe qëndresën e fundit të kryengritësve shqiptarë, qytetin e Plavës. Kjo në fakt shënon edhe fundin e kësaj kryengritjeje.

Fjalët çelësa: Kryengritja e Rugovës, Komanda e Armatës III Ushtarake në Shkup, telegrame të ushtrisë serbe, Ukë Zadribardhi, Rexhep beg Karabegoviç.

Qysh gjatë zhvillimit të luftimeve në frontin e Selanikut, komanda supreme serbe, me përvojën që e kishte me shqiptarët, sidomos gjatë tërheqjes së ushtrisë serbe përmes Shqipërisë në vitin 1915, kishte potencuar rëndësinë e bashkëkoordinimit të veprimeve të forcave serbe me malësorët shqiptarë. Ata ishin shumë të interesuar që të organizohen kryengritje të shqiptarëve të cilat do të vepronin në brendi të zonave okupuese bullgare e austrohungareze.²²⁰ Pjesë e kësaj strategjie politike-ushtarake serbe ishte edhe organizimi i njësive të veçanta ushtarake të cilat do të ndihmonin në organizimin dhe mobilizimin e shqiptarëve në luftë kundër ushtrive të lartpërmendura. Në këtë drejtim prin i ashtuquajturit Reparti i Ohrit, i cili vepronte në kuadër të ushtrisë franceze lindore e i cili arriti që një organizim të tillë ta bëjë në pjesën e Strugës dhe të Dibrës. Më vonë, ky repart do të angazhohet edhe në pjesën e Dukagjinit dhe të Malësisë.²²¹

Në gjysmën e tetorit të vitit 1918, në Shqipërinë e Veriut dhe në Mal të Zi, popullata shqiptare u ngrit në kryengritje kundër ushtrisë austrohungareze e cila ishte në tërheqje. Ushtria serbe shfrytëzon situatën e këtillë dhe nëpërmjet Pejës për në Plavë e Guci nis një pjesë të Armatës II serbe për t'i shtënë në dorë këto pjesë dhe për ta stacionuar një pjesë të garnizonit të tyre ushtarak në këto vendbanime. Kjo situatë e re e stacionimit të ushtrisë serbe së bashku me pakënaqësitë e akumuluar

²²⁰ Bogumil Hrabak, *Reokupacija oblastisrpske i crnogorske države s arbanasčkomvećinomstanovništva u jesen 1918 godine i držanje arbanasa prema uspostavljenju vlasti*, Gjurmime Albanologjike, Instituti Albanologjik i Prishtinës, nr.1, Prishtinë 1969, 255.

²²¹ Po aty.

prej më herët, sidomos nga dhuna dhe plaçkitjet e malazezëve, shkakton shqetësim dhe pakënaqësi të madhe ndër shqiptarët e kësaj ane.

Frikë nga një kryengritje të mundshme të shqiptarëve kundër ushtrisë serbe kishte edhe vetë kryetari i qeverisë serbe Nikolla Pashiqi, i cili urdhëron ministrin e ushtrisë (data?) që të informojë popullatën e kësaj ane se qeveria serbe do t'i kompensojë të gjitha dëmet e bëra dhe se të gjithë fajtorët për këto krime do të dënohen. Po ashtu urdhëron të gjitha njësitë e ushtrisë serbe që operonin në Shqipërinë e Veriut dhe në Mal të Zi, të ruajnë rendin dhe disiplinën, për shkak se ekzistonte rreziku që këtë pakënaqësi të shqiptarëve ta shfrytëzonin italianët.²²²

Paralelisht me aktivitetet për qetësimin e shqiptarëve, ushtria serbe fillon edhe me riorganizimin e saj për intervenimin ushtarak në shuarjen e kryengritjes, e cila paraqitej në horizont. Se sa seriozisht e kishin kuptuar kërcënimin nga shqiptarët, dëshmon edhe dokumenti në vijim i dërguar nga komanda e divizionit jugosllav për Komandën Supreme që flet për riorganizimin dhe angazhimin e forcave serbe në Kosovë. Sa për ilustrim, ne do të paraqesim të dhëna vetëm për organizimin e ushtrisë serbe në territorin e Pejës, zonë e cila paraqiste shqetësim më të madh për ushtrinë serbe. **Vetëm në Pejë ekzistonin tri shtabe ushtarake: Shtabi i përbëhet prej: 2 batalioneve, regjimentit jugosllav me 2 çeta dhe njësisë së mitralozave; Shtabi II: përbëhej prej 3 batalioneve, regjimentit jugosllav me një çetë dhe 1 togë të njësisë së mitralozave dhe 2 togave të çetave sulmuese (çeta “Shumadija” e batalionit II të skuadrës së Ohrit); dhe Shtabi III i divizionit malor: 1 togë, 3 bateri malore dhe 1 njësi të kolonës për municion.**²²³

Një situatë edhe më e tensionuar ishte krijuar në viset shqiptare të Malit të Zi, ku ekzistonin dy qendra aktive kundër vendosjes së pushtetit serb. E para ishte në Plavë e Guci dhe e dyta në Ulqin, në Tivar e në Virpazar (Krajë). Ushtria serbe, e përbërë nga një togë, që ishte e stacionuar në Plavë, nuk lejohej të lëvizte nga garnizoni ushtarak. E këtë gjendje të rëndë të ushtrisë e dëshmon edhe telegrami i komandantit të kësaj ushtrie, kapitenit të klasës II, Balsha Gjurkoviç, dërguar

²²² Bogumil Hrabak, *Reokupacija oblasti srpske i crnogorske države* 261.

²²³ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Jugoslovenska država i Albanci*, (Dokumente), том I, Београд, 1998, dokumenti me Nr. 212, 212.

komandantit të batalionit III të regjimentit jugosllav.²²⁴ Në të përshkruhen të dhëna interesante për, siç thuhet, rënien e autoritetit të ushtarit serb, për mungesë të armatimit, ushqimit etj., si dhe për raportin e tyre me banorët. Ai po ashtu informon se banorët e kësaj ane kanë shpresa të mëdha te shqiptarët e qarkut të Gjakovës dhe të fiseve Gashi e Krasniqi, të cilët për një kohë të shkurtër mund të grumbullohen deri në 2000 burra të armatosur. Kapiteni B. Gjurkoviç informon se vetëm për një ditë, nga Dukagjini në Plavë, kanë arritur 300 arnautë të armatosur të cilëve u kanë djegur shtëpitë. Në vazhdim të këtij telegrami, për shkak të numrit të vogël të ushtarëve serbë dhe pamundësisë për ruajtjen e autoritetit ushtarak në Plavë, kërkohej që urgjentisht të dërgohet ndihmë ushtarake, si në njerëz ashtu edhe në artileri të rëndë.²²⁵

Pakënaqësitë e shqiptarëve ndaj ushtrisë serbe rriten pas vendimit të kësaj të fundit për çarmatosjen e shqiptarëve. Me çarmatosjen e fshatrave shqiptare i hapet rruga plaçkitjeve nga malazezët. Këtë e dëshmojnë edhe dokumentet serbe që thonë se, jo vetëm burrat, por edhe gratë e fëmijët malazezë kanë filluar plaçkitjen, sidomos të fshatrave që kishin dorëzuar armët vullnetarisht.²²⁶ E gjithë kjo pakënaqësi e shqiptarëve shkaktoi konflikte të shpeshta me ushtrinë serbe, sidomos në rajonin e Drenicës, të Pejës e Istogut. Ndër konfliktet më të ashpra të shqiptarëve me ushtrinë serbe në rajonin e Pejës ishte ajo e 11 nëntorit 1918 në fshatrat Radavc, Jabllanicë e Poshtme dhe e Epërme (të cilat natën e 12 nëntorit u dogjën tërësisht) e në Novosellë, për të vazhduar tutje në drejtim të Istogut.

Në të dhënat e kryeshefit të qarkut të Istogut, M. J. Dedoviçit, të cilat ia paraqet komandantit të forcave ushtarake në Pejë, thuhet se: "...të gjithë rebelët e armatosur nga fshatrat Jabllanicë e Madhe, Jabllanicë e Vogël, Kaliçan etj., në krye me Ramë Bekën, Bari Jusufin ? dhe Hasan Ramën kanë kaluar në Shqipëri. Atje së bashku me udhëheqësit e tjerë kanë vendosur që të organizojnë kryengritje në të gjithë Dukagjinin me të vetmin qëllim për të bashkuar këtë pjesë me

²²⁴ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Jugoslovenskadrzava i...*, Dokumenti me nr. 233, 227-228.

²²⁵ По ату.

²²⁶ Arkivi i Jugosllavisë (më tej AJ), Beograd, fondi 334, Ministria e Punëve të Jashtme, (MPJ), fashikulli nr. 4, nr. i njësisë 18.

Shqipërinë. Ndihmën kryesore do ta kenë nga Italia, e cila kryengritësit do t'i furnizojë me pushkë, mitralozë e municione, si dhe me armatim të rëndë – topa. Mendohet se deri tani janë mobilizuar rreth 50 000 njerëz që planifikojnë të sulmojnë Dukagjinin nga të gjitha anët. Rolin kryesor në organizimin e kësaj kryengritjeje e kanë: Laho Kurtoviq, Naxhi beu, Raib bej Tahirbegoviq, Qerim dhe Bedri bej Mahmutbegoviq, Bari Jusufi, Hasan Rama, Ismet Beka“.²²⁷ Në fusnotë, po, origjinali, e këtu ashtu si duhet.

Se planifikohej një kryengritje e tillë nga shqiptarët e kësaj ane, na e dëshmojnë edhe dy dokumentet-telegramet ushtarake serbe. Ai i komandantit të divizionit të Kosovës, kolonelit Paunoviq, dërguar komandantit të divizionit jugosllav, ku citon telegramin që kishte marrë nga ministri i ushtrisë më datë 21 dhjetor 1918, në të cilin thuhet: *“Në Shkodër janë tubuar disa udhëheqës shqiptarë ku po punohet për autonominë e Shqipërisë nën protektoratin e Italisë. Në agjitimin e kësaj politike marrin pjesë edhe disa shqiptarë nga territoret tona me komitetet e tyre në Shkup, Gjakovë, Pejë, Prishtinë, Kaçanik, Vushtrri e Dibër. Ky agjitim ka për qëllim bashkimin e një pjese të madhe të territorit tonë me Shqipërinë”*.²²⁸ Dhe dokumenti tjetër, ai i komandës së Armatës II dërguar komandantit të divizionit jugosllav të datës 29 dhjetor, ku thuhet: *“Popullata myslimane e rrethinës së Plavës dhe Gucisë nën ndikimin e propagandës italiane, në çdo moment pritet të shpallë bashkimin e kësaj zone me Shqipërinë e pavarur dhe të largojë pushtetin serbo-malazez nga kjo zonë”*.²²⁹

Arsyet kryesore që përmenden për pakënaqësitë në Plavë e Guci janë të shpalosura në letrën e cila i dërgohet komandantit të forcave serbe në Pejë, nënkolonelit të artilerisë z. MihajloTrifunoviq, më datë 1 janar 1919, nga një grup prej 11 anëtarësh në emër të 12000 banorëve të qarkut të Plavës e të Gucisë (Hasan-Aga Feroviç, Medo Feroviç, Shaban bej Rexhepagiç, Smaka Nikoçeviç, Shenko Kurtagiç, Adem-Aga Omeragiç, Jusa Hoti, Ramo Bagiç, Pejto Axhiarjoviç, Buto Vusnjanin dhe Azem

²²⁷ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Jugoslovenska drzava i*, Dok. nr.196, 198-199; Bogoljub Hrabak, *Reokupacija oblasti srpske i crnogorske države.....*, 288-289

²²⁸ AJ, Beograd, fondi 334, Ministria e Punëve të Jashtme, fashikulli 4, nr. i njësisë 1.

²²⁹ AJ, MPJ, 1, 23. Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Jugoslovenska država.....*, Dokumenti me nr.210, 211

Martinović), pra, shqip, me shpresë se kjo letër do t'i përcillet komandës supreme ushtarake serbe, si dhe mbretit të Serbisë, Pjetrit I Karagjorgjeviç.²³⁰ Shkresa në fjalë, e përpiluar në 8 pika, jep shpjegimin e arsyeve të pakënaqësive të banorëve të kësaj ane nga zullumet e malazezëve, nga viti 1912 e këndeje, duke u ndalur në mënyrë të veçantë në plaçkitjet, vjedhjet dhe djegiet e fshatrave Pepaj, Rzhanicë, Meteh dhe Brezojevicë, që kishin ndodhur ditëve të fundit. Në fund të letrës shprehet kërkesa e banorëve të kësaj ane drejtuar komandantit të forcave serbe në Pejë për t'i dalë në mbrojtje popullatës myslimane. Ajo që vlen të theksohet në këtë letër është fakti se në pjesën hyrëse të saj shprehet “besnikëria” e popullatës së qarkut të Plavës e Gucisë ndaj kurorës mbretërore serbe.

Një kërkesë e ngjashme nga ana e shqiptarëve i ishte drejtuar edhe komandantit të divizionit jugosllav, gjeneralit M. Mihajloviq, gjatë vizitës së tij në Pejë më 27 e 28 dhjetor. Në telegramin e tij dërguar komandantit të Armatës II serbe, ndër të tjera thuhet: *Gjatë vizitës së trupave ushtarake në Pejë, në takim kisha parinë e Pejës të cilët kërkuan nga ne që në Pejë dhe në tërë territorin e Dukagjinit të vendoset pushteti ynë. Kjo, për shkakun se pushtetin e deritanishëm malazet nuk mund ta durojnë, për shkak të plaçkitjeve të vazhdueshme që i bëhet kësaj popullate. Në një situatë të tillë, pozita e ushtrisë serbe është vështirësuar për faktin se autoritetet malazeze gjithë këtë zullum e bëjnë nën mbrojtjen e ushtrisë sonë, e kjo ndikon negativisht në shtrirjen e autoritetit tonë në popullatë. Sipas mendimit tim, është më se e domosdoshme që në Metohi (Dukagjin), në Plavë e Guci, të vendoset pushteti ynë civil të cilin e kërkon popullata vendase dhe në të cilin ata kanë besim të plotë.*²³¹

Sipas një dokumenti,²³² një marrëveshje ndërmjet kapitenit Balsha Gjurmoković dhe përfaqësuesve të Plavës e të Gucisë (të përfaqësuar nga MedoFerović, në cilësinë e kryetarit të komunës së Plavës; Smaka Nikoçević – kryetar i komunës së Gucisë; Shaban beg Rexhepović, kryeshf qarku; Adem aga Omeragić; Jusa Hoti; Shenko Kurtagić – shf

²³⁰ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Jugoslovenska država...*, Dok. 213, 213-214.

²³¹ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Jugoslovenska država...*, Dokumenti me nr. 227, 224.

²³² Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Jugoslovenska država...* Dokumenti me nr. 217, 216-217.

i xhandarmerisë së qarkut) është arritur më 21.XII.1918. Sipas kësaj marrëveshjeje, përfaqësuesit e Plavës dhe të Gucisë i kishin dhënë garanci kapitenit Balsha Gjurmëviq se në asnjë rrethanë nuk do të sulmohen ushtarët serbë, se do t'i jenë besnikë kurorës të Mbretit Pjetrit I, se garantojnë që ushtria civile në afat sa më të shkurtër do të kthehen në shtëpitë e tyre, se do të respektohet rendi dhe ligji si dhe garanci se nuk do t'i lejohet asnjë qytetari të armatosur të futet në qytet.²³³

Në një situatë të këtillë përballemi me një paradoks që ka të bëjë me përcaktimin e qëllimeve të shqiptarëve dhe me qasjen e tyre karshi ushtrisë serbe. Përderisa një pjesë e madhe e dokumenteve serbe na thonë se tendenca e popullatës së kësaj ane është bashkimi i kësaj pjese me Shqipërinë, dokumentet e sipërpërpërmëna e thonë të kundërtën, që po e njëjta popullatë, shpreh besnikërinë e saj ndaj kurorës mbretërore. Për të qenë ironia edhe më e madhe, pak ditë më vonë, të gjithë personat e lartpërmendur, që paraqiten si nënshkrues të letrës, që i dërgohet komandantit serb të Pejës, dalin në cilësinë e organizatorëve kryesorë të kryengritjes kundër po asaj kurore së cilës i kishin shprehur besnikëri.

Duhet theksuar faktin që ushtria serbe, edhe pse kishte epërsi ushtarake dukshëm më të madhe se popullata e armatosur vendase, për t'i ikur çfarëdo lloj konflikti me banorët e qarkut të Plavës e të Gucisë, ishte e interesuar të ketë një marrëveshje me përfaqësuesit e këtyre banorëve.

Tensionimi i gjendjes në këtë pjesë, sa vjen e rritet, sidomos pas plaçkitjeve që i bëhen kësaj popullate. Këtë e dëshmojnë edhe dy raportet e komandantit të Divizionit Jugosllav, gjeneralit M. Mihajloviq, dërguar komandantit të Armatës II, më datë 13 janar dhe 21 janar të vitit 1919, ku thuhet se popullata malazeze, sidomos ajo afër kufirit me Shqipërinë, në vazhdimësi i plaçkit shqiptarët muhamedanë. Kjo gjendje ka shkaktuar që ata me armë t'i mbrojnë shtëpitë e tyre nga malazezët dhe si rezultat i kësaj gjendjeje, ata edhe publikisht e manifestojnë dëshirën e tyre për t'u ndarë nga Mali i Zi dhe nga Jugosllavia dhe për t'u futur në kuadër të shtetit të pavarur shqiptar. Kjo gjendje rrënjët e saj i ka në qarkun e Plavës e të Gucisë dhe, sipas dokumentit në fjalë, thuhet se ata

²³³Po aty.

kanë pranuar rreth 90.000 lira italiane.²³⁴ Sipas fjalëve të gjeneralit Mihajloviq, gjendjen e ushtrisë serbe e vështirëson edhe më tepër fakti se të gjitha këto zullume të malazezëve bëhen nën mbrojtjen e ushtrisë serbe.²³⁵

Në rrethana të tilla, në fillim të muajit shkurt të vitit 1919, pakënaqësia e shqiptarëve fillon të manifestohet edhe me veprime konkrete luftarake kundër ushtrisë serbo-malazeze. Këto aktivitete fillojnë në shkurt të vitit 1919. Këtë na e dëshmojnë edhe shumë dokumente ushtarake të forcave serbe. Po përmendim vetëm disa, si bie fjala, dokumentin në të cilin komandanti i forcave ushtarake në Pejë informon se, kaçakët e armatosur shqiptarë kanë kërkuar nga kryetari i komunës së Novosellës, fshat i cili gjendet në afërsi të fshatit Radavc, që në afat prej dy orësh t'i lirojë zyrat e komunës, përndryshe do të sulmohen dhe se do të ndërpriten të gjitha lidhjet telefonike dhe telegrafike me Mitrovicën.²³⁶ Në një telegram të komandantit të forcave serbe në Pejë, nënkolonelit M. Trifunoviq, dërguar komandantit të Divizionit të Ibrit, ndër të tjera thuhet që në bazë të informacioneve të marra nga kryeshefi i Andrijevicës, në Plavë gjendet Bahri bej Mahmudoviqi, i cili nga Plava ka kërkuar 600 burra të armatosur që t'u bashkohen kaçakëve pejanë të cilët janë në numër prej 2000 vetash, me qëllim për të sulmuar Pejën.²³⁷ Po ashtu, më datë 9 shkurt 1919, komandanti i trupave të divizionit të Ibrit, kolonel M. Nediq, informon Komandantin e Armatës III në Shkup se: *në Rugovë, në largësi prej vetëm 5 km nga Qyteti i Pejës janë mbledhur rreth 1000 shqiptarë të armatosur, ndërsa në Plavë e Guci gjenden edhe 5000 të tjerë të cilët presin në çdo moment t'u bashkohen kryengritësve pejanë. Arsyet e grumbullimit të shqiptarëve nuk më janë të njohura, por mendoj se tendenca e tyre është marrja e Pejës. Nëse nuk ndërmerren masa të menjëhershme për shpërndarjen dhe çarmatosjen e këtyre grupeve të*

²³⁴ Arkivi i Jugosllavisë (më tej AJ), Beograd, fondi 334, Ministria e Punëve të Jashtme, (MPJ), fashikulli nr. 7, nr. i njësisë 23. ЉубодрагДимић, ЂорђеБорозан, *Jugoslovenska država.....*Dok. 235.

²³⁵ ЉубодрагДимић, ЂорђеБорозан, *Jugoslovenskadrzava.....*,Dok. 227, 224.

²³⁶ ЉубодрагДимић, ЂорђеБорозан, *Jugoslovenskadrzava....*, Dokumenti me nr. 240, 234.

²³⁷ Dokumenti me nr. 238, 231-232.

*armatosura, atëherë gjendja në këtë zonë mund të përshkallëzohet edhe më tepër.*²³⁸

Po të njëjtën ditë, koloneli Nediq informon komandën e Armatës III në Shkup se, në bazë të informatave të komandantit të qarkut ushtarak të Andrijeviçës, majorit Vule Tomanoviq (Tomoviq), thuhet se kryengritësit e Plavës e Gucisë kanë sulmuar ekuipazhin ushtarak në Bjelluhë, Kuçishtë dhe në Hanin e Jusufit. Sipas raportimit të tij, kryengritësit shqiptarë të Plavës dhe të Gucisë me një kolonë të kryengritësve janë nisur në drejtim të Deçanit, me kolonën e dytë në drejtim të Pejës, ndërsa me kolonën e tretë në drejtim të Rozhajës.²³⁹ Vlen për t'u theksuar sidomos raporti i komandantit të Divizionit të Kosovës, kolonelit Paunoviq, drejtuar komandantit të Armatës III në Shkup. Në këtë raport jepen të dhëna më të detajuara në lidhje me sulmin e forcave kryengritëse shqiptare në Bjelluhë. Në informatat që jep komandanti i Brigadës Jugosllave në Prizren, thuhet se: turqit e Plavës dhe Gucisë, më datë 8 shkurt 1919, gjatë rrethimit të forcave serbe në Bjelluhë kanë vrarë dhe kanë plagosur shumë ushtarë. Qëllimi kryesor i tyre është çlirimi i Pejës dhe tërë Dukagjinit, e që pastaj kjo pjesë t'i bashkohet Shqipërisë. Një organizim i tillë planifikohet të ndodhë edhe në Has e Krasniqe. Sipas informatave nga terreni, forcat kryengritëse, nga Bjelluha janë nisur në drejtim të Rugovës prej nga do të vazhdojnë në drejtim të Pejës. Gjatë rrugës, forcat kryengritëse kanë çarmatosur të gjithë trupat e xhandarmerisë, kanë arrestuar shumë oficerë si dhe gjithë postën (ekuipazhin) ushtarak në Han të Jusufit.²⁴⁰ Se këto informacione ishin të sakta na e vërteton edhe një raport tjetër i kolonelit Nediq, dërguar komandës së Armatës III në Shkup, ku ndër të tjera thuhej se, në bazë të informacioneve të një xhandari mysliman i cili është në kontakt me kryengritësit, rreth 5000 kryengritës janë nisur në drejtim të Pejës, në mesin e të cilëve ka edhe ushtarë italianë dhe se në tunel gjendet edhe një nënkolonel.²⁴¹

²³⁸ Arkivi Shtetëror i Republikës së Maqedonisë, (më tej ASHRM), fondi: Komanda e Armatës së III, Dokumenti me nr. 241,

²³⁹ По ату.

²⁴⁰ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Jugoslovenskadrzava....*, Dokumenti me nr. 246, 238.

²⁴¹ Dokumenti me nr. 250, 240.

Për sa i përket numrit të forcave të armatosura kryengritëse të kësaj pjesë, dokumentet ushtarake serbe dalin me të dhëna të ndryshme. Në një dokument të mëhershëm, të datës 24 dhjetor të vitit 1918, i raportuar nga nënkoloneli M. Gjorgjeviq (komandant i çetës së Shumadisë), thuhet se kryengritësit shqiptarë janë rreth 6000 -7000 burra të armatosur.²⁴² Ndërsa në dokumentin e kolonelit Nediq, dërguar komandës së Armatës III në Shkup, thuhet se, në bazë të informatave të xhandarit, Ilija Novoviq, i cili kishte qenë i arrestuar nga shqiptarët në Hanin e Jusufit, numri i kryengritësve shqiptarë në këtë pjesë arrin në 4000 burra, kryesisht të ardhur nga Peja, Gjakova, Gucia e Rozhaja, dhe se në cilësinë e organizatorëve kryesorë përmenden: Rexhep bej Karabegoviq, djali i Bajram Currit, Bejto Haxhi Ajrovic, Shilko beu nga Plava dhe vëllezërit Feroviq. Në raportin në fjalë thuhet se, prijësit e kësaj kryengritjeje kishin lidhje të ngushta me të gjithë prijësit në Sanxhak. Në bazë të analizave tona mbështetur në këto dokumente ushtarake serbe, numri i forcave kryengritëse duhet të ketë qenë rreth 5000 trupa.

Po cili ishte qëllimi i forcave kryengritëse? Mbështetur në dokumentet ushtarake serbe, që janë hulumtuar deri më tani nga ana jonë, konstatohet se kryengritësit shqiptarë nuk shpalosën kërkesa të qarta politike. Mbështetur në telegramet e komandës ushtarake në Pejë, dërguar komandantit të Armatës III në Shkup, të vetmet kërkesa të kryengritësve që arritëm t'i konstatohet gjatë hulumtimit tonë për këtë kryengritje, ishin ato të datës 10 e 12 shkurt të vitit 1919, dërguar komandantit të forcave serbe në Pejë, e që kishin të bëjnë me kërkesën e tyre për takime me përfaqësuesit e ushtrisë serbe. **Në kërkesën e datës 10 shkurt të vitit 1919, e nënshkruar nga prijësit e Plavës, Gucisë dhe Rugovës, të cilën kolonelit Trifunoviq ia dorëzon një grua, kërkohej që të organizohet një takim me përfaqësuesit e ushtrisë serbe**, me kusht që në delegacionin serb të mos ketë asnjë malazet, me të vetmin qëllim që të arrihet një marrëveshje ndërmjet tyre. Në letër gjithashtu theksohej se, nëse për arsye të ndryshme nuk arrijnë të takohen e të merren vesh, atëherë përgjegjësia për pasojat e mundshme të kësaj

²⁴² Dokumenti me nr. 222, 221.

kryengritjeje do të bien mbi komandantin e forcave serbe në Pejë.²⁴³ Ndërkaq në kërkesën e 12 shkurtit të vitit 1919, e nënshkruar nga: Rexhep beg Karabegoviç (prijës i Pejës), Mehmet Tabani - bajraktar nga Rugova; Bejtulla Haxhi Ajruma dhe Saço Hajbi Aga Kurtoli (prijës nga Plava); Ukë Zadribardhi, Alif Hyseini (prijës të Rugovës); Adem Omeragiç (prijës i Gucicë); FarloJunuz, JunuzVejteli (prijës i Podgoricës) dhe Musa (prijës i Gjakovës), e cila në emër të Mbrojtjes Popullore të Rugovës (e stacionuar vetëm 5 km larg Pejës), i dërgohet kolonelit Trifunoviç, thuhej: *sot në Rugovë gjendet ushtria jonë e përbërë vetëm nga shqiptarët komitë e nacionalistë. Nuk ka dhe nuk ka pasur kurrfarë propagande nga shërbimet e huaja. Shqipëria është e pranuar nga shtetet Evropiane, dhe së njëjtës i takon edhe Peja me rrethinë, edhe pse në këtë pjesë është vendosur ushtria juaj. Prandaj është mirë që ne të merremi vesh me ju. Nuk kemi asgjë kundër ushtrisë serbe. Nga Bjelluha dhe Kuqishta tërë xhandarmerinë armike malazeze, si dhe deputetët e Pejës dhe të Gjakovës, i kemi larguar për në kufirin e Malit të Zi. Të gjithë shqiptarët, përderisa ekziston pushteti malazez në Pejë, asnjëherë nuk vijmë atje pa armë, prandaj ju lusim për një takim te tuneli, duke ju garantuar përfaqësuesve tuaj siguri të plotë.*²⁴⁴

Komandanti i ushtrisë serbe në Pejë pozitivisht i përgjigjet kësaj ftese, dhe me datë 14 shkurt 1919, dërgon një delegacion serb në përbërje me: MihajloGoluboviç (kapitenit i klasës i të çetës sulmuese), Punisha Raçiç, Smajo Feroviç dhe tre prijës ose përfaqësues nga Peja. Për shkak se në takimin e paraparë, nga pala shqiptare që paraqitur vetëm një person, një ish-nënrrështer xhandarmerie, përfaqësuesit e delegacionit serb e kanë refuzuar takimin me të, me arsyetimin se personi në fjalë, si ish-nënrrështer xhandarmerie assesi nuk mund të llogaritet si prijës i shqiptarëve të kësaj ane.²⁴⁵ Konstatimi ynë se kërkesat e forcave kryengritëse të shqiptarëve qenë të paqarta, dëshmohej edhe në raportin e komandantit të qarkut ushtarak në Andrijeviçë, majorit Vule

²⁴³ AJ, Beograd, fondi 334, Ministria e Punëve të Jashtme, (MPJ), fashikulli nr. 4, nr. i njësisë 18.

²⁴⁴ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Jugoslovenska država....*, Dokumenti me nr. 257,

243

²⁴⁵ Dokumenti me nr. 260, 245.

Tomanoviq.²⁴⁶ Në këtë raport, jepen të dhëna se si komandanti në fjalë, gjatë takimit me përfaqësuesit shqiptarë në afërsi të Çakorit, u parashtron pyetje kryengritësve shqiptarëve se pse janë sulmuar repartet ushtarake nga Bjelluha e deri në Pejë, dhe merr përgjigjen se kryengritësit nuk kanë pasur qëllim që të sulmojnë Pejën, por për të siguruar rrugën Pejë-Plavë.²⁴⁷

Mosarritja e ndonjë marrëveshjeje ndërmjet forcave kryengritëse shqiptare me forcat ushtarake serbe, ka përshpejtuar aktivitetet luftarake. Momenti kyç për fillimin e intervenimit ushtarak të forcave serbe ndaj kryengritësve shqiptarë ishte ultimatum i mbrëmjes së 14 shkurtit të vitit 1919, që i ishte dhënë komandantit të forcave serbe në Plavë, kapitenit BalshaGjurkoviq, nga forcat shqiptare që deri nesër forcat serbe të largohen nga qyteti dhe të dorëzojnë armët.²⁴⁸

Kërkesa e këtij të fundit që sa më shpejt të intervenohet për t'i shpëtuar ushtarët serbë në Plavë, detyroi komandën e ushtrisë serbe në Pejë që brenda natës në koordinim me trupat malazeze në Çakor dhe Andrijevicë të finalizojë planin operativ për intervenim në pastrimin e kësaj zone nga, siç thuhet, “kaçakët shqiptarë”. Në radhët e ushtrisë serbe fillojnë të mobilizohen edhe malazezët vendas të Pejës e sidomos ata të ardhur pas vendosjes së ushtrisë serbe në këtë pjesë.²⁴⁹ Në një dokument drejtuar komandës së Armatës III në Shkup nga nënkoloneli Nediq, thuhet se: “majori i ushtrisë malazeze, NovoGaliq, mund të mobilizojë rreth 300 vullnetarë të cilët mund të përdoren në luftë kundër shqiptarëve dhe se ky mobilizim mund të bëhet brenda dy ditëve”. Gjithashtu në Pejë funksionon edhe shoqata rinore “Napredak” e cila nëpërmjet kryeshefit të qarkut kërkon që t'i shpërndahet armatim.²⁵⁰

²⁴⁶ Në disa raste e hasim me emrin Vule Tomanoviq, ndërsa në raste të tjera si Vule Tomoviq. Besojmë se bëhet fjalë për personin e njëjtë.

²⁴⁷ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Jugoslovenska država....*, Dokumenti me nr. 260, 245.

²⁴⁸ Dokumenti me nr. 260, 245-246.

²⁴⁹ Në raportin e komandantit Trifunoviq dërguar komandantit të Divizionit Jugosllav të datës 24.I.1919, thuhet se në Pejë janë vendosur rreth 500 familje malazeze të cilët kanë ardhur pas vendosjes së ushtrisë serbe në këtë zonë, ata nuk punojnë asgjë e jetojnë në kurriz të vendasve. E gjithë kjo situatë ka shkaktuar pakënaqësi të madhe te vendasit, sepse këta kryesisht merren me vjedhje.

²⁵⁰ ASHRM, fondi: Komanda e Armatës së III, f. VII, m. 346. Dokumenti me nr. 249.

Pas koordinimit të planeve operative të komandantit të forcave serbe në Pejë me ato malazeze në Andrijevicë, **në mëngjesin e 15 shkurtit të vitit 1919 fillon sulmi kundër shqiptarëve**, siç thuhet, me qëllim për vendosjen e rendit dhe ligjit ndërmjet Pejës e Plavës. Në raportin e kolonelit Zhivan Mitroviq, dërguar komandës së Armatës III në Shkup, thuhet se forcat serbe **në orën 8 e 30 minuta të mëngjesit, kanë filluar depërtimin e tyre nëpër Rugovë** dhe do të vazhdojnë deri sa të takohen me trupat malazeze të cilat duhet të sulmojnë nga ana e Andrijevicës.²⁵¹ Më tutje në këtë raport thuhet se, **në orën 9, forcat serbe kanë marrë tunelin** dhe gjatë përleshjeve me forcat e armatosura shqiptare, janë plagosur rëndë dy ushtarë, ndërsa një është plagosur më lehtë. Nga ana tjetër, ushtria malazeze e ka përgatitur planin operativ për të sulmuar kryengritësit shqiptarë. Sipas këtij plani, **Brigada e Vasojeviçit** Verior, nga Viganci duhej të depërtonte përmes Lisacit për në Kuqishtë. Një batalion tjetër duhej të vendosej në “Gjevojački kanal”, një tjetër në vendin e quajtur Krst, tjetri në Kodër dhe “Ravnu Novshiçu”, si dhe 4 batalione në “Prizijevačku Kosu”.²⁵² Ndërkaq Brigada e Vasojeviqit Jugor do të stacionohej në Murgash dhe “Vllajkovo Brdo” dhe nga aty, në koordinim me ushtrinë serbe, të ardhur nga Peja, duhej të sulmonte në Kuqishtë.²⁵³

Depërtimi i ushtrisë serbe, pas daljes nga tuneli, has **në pengesa të vazhdueshme** si rezultat i rezistencës së ashpër të forcave kryengritëse të cilat ishin të stacionuara në viset e larta të anës së majtë të Lumëbardhit. Në raportin e 17 shkurtit të kolonelit Mitroviq, dërguar komandantit të Armatës III në Shkup, në të cilin jepen informacione të detajuara të veprimeve luftarake të ushtrisë serbe e asaj malazeze thuhet se: pas daljes nga tuneli, depërtimi i mëtutjeshëm i ushtrisë ishte vështirësuar pas sulmeve të vazhdueshme të shqiptarëve që vepronin nga ana e majtë e viseve të larta të Bistricës. Kundër këtyre kryengritësve **ishte dërguar një togë vullnetarësh vendas malazez e shqiptarë**. Sipas

²⁵¹ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Jugoslovenska država.....*, Dokumenti me nr. 260, 245-247.

²⁵² Nga pamundësia për të siguruar trajtën shqipe të këtyre toponimeve, jemi të detyruar që toponimet e **lartpërmendura** të përdoren sipas dokumenteve, pra në trajtën sllave.

²⁵³ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Jugoslovenska država....*, Dokumenti me nr. 260, 245-247.

këtij raporti, nga kjo përleshje e armatosur kishin mbetur dy të vrarë e një i plagosur.²⁵⁴ Për ta lehtësuar depërtimin e mëtutjeshëm të ushtrisë, është përdorur edhe **artileria e rëndë** me qëllim që të shpërndahen forcat kryengritëse nga këto vise të larta. Në një dokument tjetër thuhet se në ofensive janë harxhuar: **9 gjyle të artilerisë së rëndë, 5 gjyle shpërthyes, 50 gjyle të topit 37mm, 10 bomba ofensive, 5 bomba defensive, 7580 fishekë dhe 3100 fishekë mitralozi** etj.²⁵⁵ Përveç rezistencës së kryengritësve shqiptarë, pengesë të madhe për depërtimin e ushtrisë në brendi të Rugovës, paraqiste edhe bora e madhe.²⁵⁶ Për t'i neutralizuar kryengritësit që vepronin në këto vise, ushtria serbe, e përkrahur edhe nga vullnetarët malazez, me dy çeta të armatosura edhe me një artileri të rëndë, të udhëhequra nga kapiteni Ljuba Bllagojeviq, fillon veprimin ushtarak **prej Patrikanës në drejtim të Qafës së Qyqes**, prej nga, siç thuhet në dokument, pas përleshjeve luftarake, kryengritësit janë detyruar të largohen në drejtim të Rozhajës.²⁵⁷ **Natën e 16 shkurtit** të vitit 1919, një pjesë e ushtrisë serbe mbetet te tuneli, ndërsa pjesa tjetër vazhdon **në drejtim të fshatit Shtupeq i Vogël, ku edhe e kalon natën**.²⁵⁸ Njëkohësisht, ushtria serbo-malazeze e udhëhequr nga komandanti i batalionit të Vasojeviqit të Poshtëm, LakiqVojvodiq, pas

²⁵⁴ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Jugoslovenska država i Albanci*, dokumente, том I, Београд, 1998, Dokumenti me nr. 261, 247-248; Në këtë dokument, gjenerali Terziq i raporton ministrit të ushtrisë serbe në Beograd, ku ndër të tjera e informon për veprimet ushtarake të ushtrisë serbe. Në të thuhet se: njësitë e ushtrisë serbe të ndihmuara edhe nga malazezët dhe shqiptarët e Pejës, më 15 shkurt janë nisur në drejtim të Çakorrit dhe me 16 shkurt kanë arritur ta kenë nën kontroll grykën e Bistricës së Pejës dhe viset e larta përreth saj. Gjithashtu sipas këtij raporti, gjenerali Terziq kërkon nga ministri i ushtrisë që, të gjitha forcat ushtarake serbe e malazeze që gjenden në Podgoricë të nisen në drejtim të Andrijevicës me qëllim të vendosjes së rendit në Plavë, Andrijevicë, Beran dhe Rozhajë. Në këtë raport jepen edhe humbjet e ushtrisë serbe, madje 2 ushtarë të plagosur rëndë, 1 leht ndërsa nga vullnetarët shqiptarë e malazez – 2 të vrarë dhe 2 të lënduar, ndërsa harxhimet në municion janë 17.000 fishekë të pushkëve dhe mitralozave, si dhe një karikator të baterisë malore.²⁵⁴

²⁵⁵ Dokumenti me nr. 263, 249-252

²⁵⁶ Dokumenti me nr. 260, 245-247,

²⁵⁷ Dokumenti me nr. 263, 249-252

²⁵⁸ По ату.

një beteje të ashpër në Krstac kundër kryengritësve shqiptarë, i detyron këta të fundit të largohen nga kjo pjesë.²⁵⁹

Pas qëndrimit në Shtupeq, të nesërmen në **mëngjes, më datë 17 shkurt, ushtria serbe niset në drejtim të Hanit të Jusufit, ku arrin rreth orës 12 dhe takohet me ushtrinë malazeze** në përbërje prej 1200 ushtarësh, e cila në koordinim me ushtrinë serbe, kishte filluar ofensivën ushtarake nga ana e Malit të Zi. Një pjesë e kolonës ushtarake natën e kalon në Bjelluhë, ndërsa kolona tjetër ushtarake e përbërë prej çetës së Shumadisë dhe çetave me vullnetarë malazez, me dy topa e dy mitraloza vazhdojnë rrugën në drejtim të Plavës.²⁶⁰ Më datë 18 shkurt, sipas raportit që i dërgohet komandantit të Armatës III në Shkup, nga koloneli Zhivan Mitroviq, konstatohet se vatra e fundit e rezistencës së kryengritësve shqiptarë mbetet Plava. Duke e ditur urrejtjen, që banorët e qarkut të Plavës e të Gucisë e kishin ndaj forcave malazeze, dhe me qëllim të shmangies së intervenimit ushtarak, ishte vendosur që në Plavë e Guci së pari të futet ushtria serbe, që ishte e stacionuar në fshatrat Pepiç e Velikë, ndërsa ushtria malazeze, më konkretisht brigada e Vasojeviqit, e cila ishte e stacionuar në fshatin Murino, të shërbejë vetëm si ushtri rezervë dhe të përdoret vetëm në rast nevojë.²⁶¹

Pas dështimit të bisedimeve ndërmjet përfaqësuesit qeveritar Punisha Raçiç dhe përfaqësuesve të kryengritësve në Plavë, dhe pas disa orë luftimesh të ashpra, ushtria serbe e udhëhequr nga kapiteni Bllagojeviq, më 20 shkurt të vitit 1919 në ora 14, arrin të futet në Plavë. Kryengritësit nga Plava largohen në drejtim të Gucisë dhe lumit të Gjericës, e prej andej kalojnë në Malësi.²⁶² Siç raporton komandanti i divizionit I, Ljubivoje Bllagojeviq, pas hyrjes së ushtrisë serbe në Plavë, vendimi i parë që është marrë nga ushtria serbe ishte ndërprerja e vjedhjeve dhe e vrasjeve nga malazezët në shenjë hakmarrjeje ndaj shqiptarëve. Gjithashtu është marrë vendimi që t'u ndalohet hyrja udhëheqësve të kryengritjes në Plavë, ndërsa pjesëmarrësve të tjerë në

²⁵⁹ По ату.

²⁶⁰ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Jugoslovenska država i Albanci*, (Dokumente), том I, Београд, 1998, dokumenti me nr. 263, 249-252.

²⁶¹ Dokumenti me nr. 264, 252-254.

²⁶² Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Jugoslovenskadržava...*, Dokumenti me nr. 268, 255-256.

kryengritje t'u lejohet kthimi në shtëpitë e tyre. Për kryetar të komunës, me rekomandim të komandantit të çetës, z. Ballsha Gjurković, është emëruar Shaban beu.²⁶³

Marrja e Plavës nga forcat ushtarake serbe në njëfarë mënyre shënon edhe fundin e kësaj kryengritjeje, edhe pse konfliktet e armatosura ndërmjet shqiptarëve dhe ushtrisë serbo-malazeze do të vazhdojnë për një periudhë të gjatë.

Në fund vlen të theksohet fakti që, edhe pse në të gjitha raportet ushtarake jepen informacione të detajuara rreth veprimeve ushtarake, ajo që bie në sy gjatë konsultimit të këtyre dokumenteve është fakti se në to nuk jepen të dhëna për vrasjet, plaçkitjet dhe masakrat e ushtrisë serbe e asaj malazeze.

Ndoshta pikërisht ky element e vë në dyshim edhe vërtetësinë e këtyre dokumenteve, dhe shtron dilemën nëse këto dokumente janë objektive apo të njëanshme, ose janë dokumente të cilat në mënyrë të qëllimshme janë selektuar nga autorët, për të mos nxjerrë në pah anën tjetër të realitetit.

²⁶³ Dokumenti me nr. 272, 258-260.

**Dr. Sc. Isamedin Azizi, Institute of Spiritual and Cultural Heritage
of Albanians, Skopje**

**SERBIAN MILITARY DOCUMENTS ABOUT THE MILITARY
ACTIVITIES IN RUGOVA, PLAVA AND GUCIA IN 1918-1919**

The paper contains information about the uprising of Albanians in Rugovë, Plavë and Guci, 1918-1919, based on Serbian documents researched in the Archives of Yugoslavia in Belgrade and in the Archives of the Republic of North Macedonia in Skopje, as well as in published documents by Serbian authors. The tendency of Serbian military forces continued with an even greater intensity, immediately after the end of the WWI. Rugova, Plava and Gucia regions were a target. The population of this area, according to Serbian documents, under the influence of Italian propaganda, hoped for the union of this part with Albania. The beginning of the Peace Conference in Paris, according to Serbian military documents, increased the hopes of the Albanians of this side for the beginning of the uprising and for the possibility of joining this part with Albania. After the failure of the talks between the insurgents and representatives of the Serbian army, the Serbian army began to have a real fear of the possibility of the expansion of the insurgency. This situation forced the Serbian-Montenegrin military forces to co-ordinate their actions against the insurgent forces that began on 15 February 1919, in Rugova. They crushed the uprising in Gryka e Rugoves and massacred hundreds of civilians in Shtupeq and other villages in this province. According to the document submitted to the Peace Conference in Paris, they massacred 432 residents. The road to Plava and Gucia was free and open. On 20 February, the Serb forces managed to get the last resistance of the Albanian rebels, the city of Plava. This in fact marks the end of this uprising.

Burimet arkivore dhe bibliografia

a) burimet arkivore

- Arkivi i Jugosllavisë – Beograd: Fondet: *Ministria e Punëve të Jashtme* - 334; *Nikolla Pashiq 1845-1926*; *Zyra Qendrore e Shtypit të Presidencës* - 38; *Misioni i Mbretërisë së Jugosllavisë në Francë – Paris* - 388;
- Arkivi Shtetëror i Republikës së Maqedonisë Fondi: *Komanda e Armatës III Ushtarake – Shkup*

b) Bibliografia

- Н р а б а к, Bogumil (1969). Reokupacija oblasti srpske i crnogorske države s arbanaškom većinom stanovništva u jesen 1918 godine i držanje arbanasa prema uspotavljenoj vlasti, *Gjurmime Albanologjike*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, nr.1, Prishtinë.
- Д и м и ћ, Љубодраг; Б о р о з а н, Ђорђе (1998). *Југословенска држава и Албанци*, (përmbledhje dokumentesh), vëll. II, Beograd.
- Д и м и ћ, Љубодраг; Б о р о з а н, Ђорђе (1998). *Југословенска држава и Албанци*, (përmbledhje dokumentesh), vëll. I, Beograd.
- М и л е н к о в и ć, Toma (1992). “*Drzavne granice Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*”, Istorija XX veka, Institut za savremenu Istoriju, 1-2, Beograd.
- С т о ј к о в и ć, Momir (1998). *Balkanski ugovorni odnosi*, vëll. II, Beograd.